

Irodalom és liturgia a *Pray-kódexben*

A latin nyelvű papi imaszövegek műfajai

„Látjátok, feleim, szemetekkel mik vagyunk, isa por és hamu vagyunk...” Talán nem találunk olyan magyar embert, aki ne ismerné föl az első, összefüggő magyar szövegemlék kezdősorát, de a szűkebb szakmai közönséget leszámítva az őrzőkódex egésze kevésbé ismert. A III. Béla uralkodása végén másolt *Pray-kódex* a benne található ómagyar nyelvemléknek köszönhetően kétségtelenül a magyar középkor legértékesebb könyve.¹ Bő kétszázötven évvel ezelőtt ismertette először a névadó, Pray György jezsuita szerzetes a jelenleg az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött, MNy 1. jelzetű kódexet. A könyv mindenekelőtt egy szakramentárium, azaz korai misekönyv: a pap misében és egyéb szentségi, szentelményi rítusokban imádkozott latin nyelvű szövegeit foglalja magában, ehhez pedig szervesen kapcsolódnak kánonjogi és liturgiama-gyarázó részek, valamint történeti feljegyzések. A misekönyvet – tartalma és kiállítása alapján – biztosan egy közepes jelentőségű, biztonsággal máig nem azonosított, Keresztelő Szent János titulusú szerzetesközösség számára másolták, a szakirodalomban korábban felvetett lehetőségek közül jelenleg az egykori észak-magyarországi Boldva apátsága tűnik a legvalószínűbbnek. A *Pray-kódex* őrizte meg a Könyves Kálmán kori esztergomi zsinatok határozatainak legkorábbi lejegyzését, a korábbi őrzési hely alapján *Pozsonyi évkönyveknek* nevezett annalisztikus, azaz évenként kivonatolt bejegyzéseket tartalmazó rövid krónikát és Konstanzi Bernold, a gregorián reformpápaság liturgikus szócsövének liturgiama-gyarázó művét, a kódexben cím nélküli *Micrologus de ecclesiasticis observationibus* (*Kis könyv az egyházi szertartásokról*), vagy ahogy a zsinati rendelkezések nevezik, *Libellus de Romano ordiné* (*Kis könyv a római rendtartásról*). Mind a *Micrologus*, mind a rá hivatkozó zsinati határozatok szervesen kapcsolódnak a liturgiához és annak celebrálásához, előbbi ugyanis a korábbi, Karoling-kortól elterjedő, többnyire leíró, allegorikus liturgiakommentárokkal szemben



kifejezetten előíró, erőteljesen romanizáló, azaz a helyi liturgiaváltozatokkal szemben a római-kuriális úzust előnyben részesítő mű. A továbbiakban, ahhoz, hogy közelebb kerüljünk a kódex fő részét alkotó papi szerzőkhöz és annak tartalmához, rövid kitérőt kell tennünk a középkori latin liturgia, a római rítus mibenlétét illetően. A középkori ember számára az élő, folyamatosan végzett istentisztelet volt az elsődleges; nem a szövegeket hordozó, holt írást tartalmazó könyv, hanem annak mintegy jelenvalóvá tétele. Egy régi liturgikus kódex számunkra már „csak” műemlék, múzeumi tárgy, kutatandó történeti forrás vagy nemzeti örökségünk kitüntetett része, hajdanán azonban mindenekelőtt eszköz volt, amelyből a folyamatos, élő istentiszteletet végezték.

„A liturgia a középkori kultúrának nemcsak abban az értelemben szerves része, hogy a szó, a hang, a dráma, az épület, a kép, az iparművészet valódi Gesamtkunsttá egyesül benne, befogadót és ihletőt, receptort és preceptort kap általa, de úgy is, hogy maga a liturgia is – belső

Halotti beszéd
a *Pray-kódexben*,
1192–1195
Fotó:
Tóth Gyula, MTI

¹ *Pray-kódex*. OSZK, Bp., MNy 1. Digitális másolat: https://mek.oszk.hu/12800/12855/A_kodex_reszletes, de nem teljes körű leírásához és az 1973-ig teljességre törekvő szakirodalmához RADÓ Polikárp [Polycarpus] – MEZEY László [Ladislaus]: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limitropharum regionum*. Bp., Akadémiai, 1973, 40–76. Újabb kutatástörténeti összefoglaló, bibliográfia és elsősorban zenetörténeti elemzés SZENDREI

Janka: A „*mos patriae*” kialakulása 1340 előtti hangjegyes forrásaink tükrében. Bp., Balassi, 2005, 144–209. Elsősorban nyelvészeti, folyamatosan frissülő bibliográfia: <http://nyelvemlekek.oszk.hu/tud/szakkiblogiografik>; A legújabb kutatásokhoz lásd *Írások a Pray-kódexről*. Szerk. HORVÁTH Balázs, BARTÓK Zsófia Ágnes, Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, 2019.

arányainak, ritmusának, hangsúlyainak más-más kialakítása révén – egy-egy kort vagy tájat jellemző alkotássá válik. A liturgia egyszerre európai közkinccs és a kisebb közösségek identitásának kifejezője.² Dobszay László megállapítása már az érett középkor liturgiáját jellemzi, amely organikus, történeti fejlődés eredménye. Az ókeresztény kor liturgiájáról jóformán semmi biztosat nem tudhatunk, hiszen liturgikus könyvek egyáltalán nem maradtak fent ebből a korszakból, csak másodlagos forrásokból, illetve – többnyire kétes – tudományos rekonstrukciók alapján alkothatunk képet az első századok keresztény istentiszteletéről. Annyi bizonyos, hogy a VI–VII. századra a római hagyomány mellett különböző regionális rítusok éltek párhuzamosan, azonban forrásokat csak az ambrozián (milánói), beneventán (dél-itáliai), gallikán (galliai) és mozarab vagy vizigót (hispaniai) liturgiákról ismerünk. Az ólatin rítusoknak nevezett hagyományokat idővel fokozatosan váltja fel a római rítus. Az a rítus, amely eleinte Róma városának liturgiáját jelentette, majd az egész európai kontinens meghatározó liturgiájává vált. A középkori hagyomány Nagy Szent Gergelyt tartotta az énekkend és a papi szövegek megalkotójának. A XX. századi tudományos kritika hajlamos volt vitatni Gergely szerzőségét, de annyi bizonyos, hogy a római rítus magja, a liturgia szellemisége, a szövegek stílusa a patrisztikus kor szülötte, függetlenül attól, hogy Gergelynek és szellemi körének alkotó vagy redakciós-kanonizáló munkát tulajdonítunk. Róma liturgiájának az Alpokon túli terjedését a Karoling-kori egyházi értelmiség és Nagy Károly segítette elő, aki birodalmában a római rítus sajátos, frank redakcióját terjesztette el. Hasonló liturgialakító és -kanonizáló folyamat zajlik le az Ottó kori Német-római Birodalomban és az újonnan keresztény hitre tért kelet-európai államokban, az ezredfordulóra Európában szinte kizárólag a római rítus helyi liturgiaváltozatai, úgynevezett úzusai uralkodnak.

A latin liturgikus hagyományban használatos szövegeket is három fő csoportba érdemes sorolni: ezek az énekek, az olvasmányok és a papi imaszövegek, az euchologikus tételek (az ógörög εὐχομαι, euchomai „imádkozni” és εὐχή, euché „ima, imádság” szavakból). A felosztás nem mesterséges, és nem is pusztán az anyag áttekintését könnyíti meg, hanem szervesen következik az egyes téletípusok liturgikus élethelyzetéből. Ezt az élethelyzetet

az őket megszólaltató személy vagy csoport, az elhangzás helye, a dallam jellege, a hordozó könyvtípus és a jellemző forráshasználat, a szövegválasztási vagy -alakítási eljárás kategóriáinak segítségével lehet leírni.

Az euchológia a szoros értelemben vett imaköltészetet jelenti, vagyis a liturgia azon szövegeinek korpuszát, amelyek fennkölt, de prózai-retorikus fogalmazásúak (tehát sem a bibliai, sem a strofikus-metrikus felfogás szerint nem versek), nyelvtanilag és stilsztikailag a görög-római irodalmi hagyományból táplálkoznak, bár főleg lexikájukban szorosan kapcsolódnak a biblikus nyelvhez is. Többnyire közvetlenül Istent szólítják meg, és megszólaltatójuk általában a celebráló pap vagy püspök. A liturgia értelmező környezete ezeket tekinti az Istennel folytatott párbeszéd leginkább reprezentatív és hatékony formájának, míg az énekek és olvasmányok kommunikációs ereje, ha nem is gyengébb, de mindenképpen közvettebb, függetlenül a megfogalmazás módjától, azaz attól, hogy a szöveg imaszerűen, második személyben szólítja meg Istent vagy nem.³

Az óvatos és általánosító megfogalmazást egyrészt az indokolja, hogy szinte minden meghatározás alól akad kivétel, másrészt az, hogy igazán tiszta körvonalakkal csak az euchológián belüli műfajok rendelkeznek, ezek összessége adja ki magát az euchológiai korpuszt. Azt azonban fontos leszögezni, hogy egy liturgikus szöveg jelentősége nem érthető meg műfaji helyzetének azonosítása nélkül. Minden egyes szöveg elsősorban funkció, azaz meghatározott helyzetű és szerepű tétel, és csak azután, másodszorban tekinthető egyedi jelentéssel és megfogalmazással bíró műnek. Ez az állítás nem kívánja csökkenteni egy-egy liturgikus szöveg vagy szövegválasztás irodalmi értékét, sem nem akarja mentesíteni a gyengébb liturgikus szövegeket vagy szövegválasztásokat. Ahogyan egy templom, kegytárgy vagy egyházzenei alkotás művészi értéke is igen különböző lehet, úgy a szövegek és szövegválasztások színvonala sem egyenletes, habár ezek az előbbiekkel szemben a liturgia elidegeníthetetlen elemei.

Az euchologikus szövegek hordozói a VII. századtól kezdve a szakramentáriumok, amelyek egyfelől tartalmazták a misét celebráló pap imaszövegeit, másfelől megtalálhatók bennük a szentségek kiszolgáltatásához (keresztelés, esküvő stb.), a zsolozsma végzéséhez és különböző

² DOBSZAY László: *A középkori magyar liturgia István-kori elemei = Szent István és kora*. Szerk. GLATZ Ferenc, KARDOS József, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1988, 151.

³ A szakrális vagy hieratikus nyelv általános problematikájára e helyütt terjedelmi korlátok miatt nem tudunk kitérni. Mindenekelőtt Christine Mohrmann munkásságát ajánljuk tájékozódásul, magyar nyelven: MOHRMANN, Christine: *Szagrális nyelv és köznyelv*. Ford. DÉRI Balázs = *Magyar Egyházzene*, 1995/1996, 261–270.; MOHRMANN, Christine: *A liturgikus latin nyelv*. Ford. TÖRÖK József = *Magyar*

Egyházzene, 2007/2008, 387–402. A magyar szakrális nyelv és a fordítás problematikájához lásd HANULA Gergely: *Anyaszentnyelvünk. A „szent nyelvek” és a fordítás*. Bp., Argumentum, ELTE BTK Vallástudományi Központ Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Pápai Református Teológiai Akadémia, 2016; DOBSZAY László: *„Audiebat unusquisque lingua sua...” A liturgikus szövegek fordításáról = Magyar Egyházzene*, 1995/1996, 287–310.; MEZEY László: *A magyar szakrális nyelv problémájához = Magyar Egyházzene*, 1995/1996, 271–276.

egyéb liturgikus eseményekhez (szüzek kónsekrációja, halottas rítusok, templomszentelések stb.) szükséges szövegek is. A szakramentáriumok a X. századtól kezdve egyre nagyobb teret engednek egy új könyvtípusnak, a teljes misszálénak. A misekönyv megszületése két, különböző folyamat eredménye: egyrésztől a könyv részei lesznek az olvasmányok és az énekek is, másrésztől a különböző szentségek, szentelmények és egyéb ordók kikerülnek belőle, létrehozva az úgynevezett pontifikálékát és rituálékát, azaz püspöki és papi szerkönyveket. A magyar egyház viszonylag kései alapítása miatt hazánkban csupán két teljes szakramentárium típusú könyv maradt fenn: a XI–XII. század fordulójáról származó Szent Margit-szakramentárium,⁴ és írásunk tárgya, a *Pray-kódex*. E két könyvön kívül csupán néhány töredékkal rendelkezünk, de a miseorációk természetesen megtalálhatók a későbbi teljes misekönyvekben, az egyéb ordók papi imaszövegei pedig a pontifikálékban és rituálékban.

Ahogy korábban említettük, a *Pray-kódex* elsődlegesen liturgikus könyv: a kódex 344 oldalából 288-at foglal el a szakramentárium, de a fennmaradó egyéb részeken is található későbbi liturgikus bejegyzések, tehát használata a következő évszázadokban is liturgikus környezetben képzelhető el. A kódex közel kétezer euchológiai tétele az egyházi év logikája szerint rendeződik el. A keresztény ember szemléletének középpontjában Jézus Krisztus feltámadása áll, igaz ez az időszemléletére is: a hét legfontosabb, kitüntetett napja a vasárnap, az év legfontosabb ünnepe pedig a húsvét. Az egyházi vagy liturgikus év is e köré szerveződik, és mivel a húsvét időpontját a tavaszi holdtölte határozza meg, ezzel úgynevezett mozgó ünnepkört alkot. Ugyanígy a vasárnapok is minden évben más naptári napra esnek. E két sajátosság okozza, hogy az egyházi év bizonyos ünnepei mozgó ünnepek, bizonyos ünnepek pedig naptári napokhoz kötöttek. A liturgikus könyvekben a karácsony és a húsvét köré szerveződő ünnepkörök, illetve az évközi vasárnapok a temporáléban helyezkednek el, a szentek ünnepeit pedig a szanktorále tartalmazza. A *Pray-kódex* a szabályos szakramentárium temporáléjának felépítését követi: a mise-előkészületi könyörgések és a miseordinárium után közvetlenül következik advent, karácsony és a nyolcadába eső ünnepek, vízkereszt és az azt követő vasárnapok, hamvazószerda, nagyböjt, benne a nagyhét, húsvét, Krisztus mennybemenetele, pünkösöd, úrnapja, végül pedig az évközi vasárnapok. A következő szakaszban a szentek miséi foglalnak helyet naptári sorrendben, Szilveszter pápa napjától (december 31.) Tamás apostol ünnepéig



(december 21.), majd a propriummal, azaz saját anyaggal nem rendelkező szentek közös könyörgései következnek, az úgynevezett kommúne rész (apostol, vértanú, hitvalló, szűz stb), végül pedig a votív, azaz az egyházi évhez nem kapcsolódó, különleges céllal bemutatott misék liturgikus tételei (királyért, apátért, békéért, halottakért stb.). A szentségi-szentelményi szertartásokat (házasság, temetés, templom alapkövének letétele, kis vízszentelés) pedig a kódex végén találjuk, egy szanktorále függelékkel egyetemben.

A következőkben a *Pray-kódex* miséiben és egyéb ordóiban előforduló euchológiai műfajokat szeretnénk bemutatni, néhány jellegzetes példa fordításával szemléltet-

A *Pray-kódex*
XXVIIv oldala,
Országos
Széchényi
Könyvtár,
Budapest
© Wikimedia
Commons

⁴ Egy ismeretlen, magyarországi, Antiochiai Szent Margit titulusú szerzetesközösség számára összeállított szakramentárium, jelenleg a zágvári Érseki Könyvtárban őrzik (Knjižnica Metropolitana), jelzete:

MR 126. A korábban tévesen feltételezett keletkezési hely alapján régebbi megnevezése „Hahóti-kódex” volt.
<https://usuarium.elte.hu/book/717/view>

ve őket. Az euchológia legjellemzőbb és legkiterjedtebb műfaja az oráció, azaz a könyörgés. Mindig az adott szertartás celebránsa szólaltatja meg a műfajra jellemző dallamon, úgynevezett orációtónusokon vagy beszédhangon, ritkábban csöndesen. A beszédhangon való, prózai megszólaltatás a szentségek-szentelmények liturgiáira jellemző, a csöndes mondás azokra a helyzetekre, amikor a könyörgéssel egyidejűleg valamely énektétel szól. A könyörgés mondásának-éneklésének jellemző helye az oltár leckeoldala (jobb) vagy a papi szék, változatosabb térben mozgó szertartásoknál pedig az éppen aktuális kultuszközpont, vagyis az a hely, ahol éppen a szertartás súlypontja van.

A könyörgést, speciális kivételektől (nagyhét, halotti rítusok) eltekintve, az Oremus (Könyörögjünk) felszólítás vezeti be, ezt előzi meg a Dominus vobiscum – Et cum spiritu tuo (Az Úr legyen veletek – És a te lelkeddel) dialógus, amely sorozatot alkotó orációk esetén csak a sorozat elején hangzik el. Bizonyos, jellemzően bűnbánati-engesztelő liturgiákban a Dominus vobiscum és az Oremus közé ékelődik a Flectamus genua, Levate (Boruljunk térdre, Álljatok fel) felszólítás. A könyörgést és általában a liturgikus tételket az adott műfaj szerint lezáró, állandó szövegelem a konklúzió. Ez kisebb jelentőségű vagy rangú szertartásokban, mozzanatokban az egyszerűbb, Per Christum Dominum nostrum (Krisztus, a mi Urunk által), teljesebb formájában a Per Dominum nostrum, Iesum Christum, Filium tuum, qui tecum vivit et regnat in unitate Spiritus Sancti, Deus, per omnia saecula saeculorum (A mi Urunk, Jézus Krisztus, a te Fiad által, aki veled él és uralkodik a Szentlélekkel egységben, Isten, mindörökkön örökké). A konklúzióra minden hangos könyörgésnél a teljes gyülekezet Amenje a válasz.

A már Órigenésznél megjelenő patrisztikus elv szerint minden imádság az Atyához szól,⁵ a Fiú által és a Szentlélekben, így az egyház nyilvános, hivatalos imádságait alkotó könyörgések nagyobb és ősbib része is így tesz. Az a kevés könyörgés, amely mégis közvetlenül a Fiút vagy a Szentlelket szólítja meg, nyelvtanilag logikusan alkalmazza a konklúziót; ezek közül a legjellemzőbb a Fiúhoz címzett könyörgések Qui vivis et regnas (Aki él és uralkodik) kezdetű konklúzió. Ha a könyörgés az Atyához szól, de benne kifejezetten elhangzik a Fiú vagy a Szentlélek, akkor a konklúzióba az eundem, illetve az eiusdem szó kerül be a Dominum, illetve a Spiritus Sancti elé. A konklúziót a szerkönyvekben a Per vagy a Per Dominum szavak rövidítik, szükség szerint utalva még az említett, lehetséges eltérésekre (Quivivis, eundem, eiusdem stb.).

A klasszikus könyörgés szigorúan egy mondatból áll, amely két (bimembris) vagy három (trimembris) retorikai tagra, úgynevezett kólonra oszlik, tengelyében – általában az első tag után – a kérést kifejező főmondati állítmánnyal. Leírásunk a stílus jellemző képviselőire épül, de a hármas tagolás ritmikája még a többé-kevésbé formabontó megoldásokra is jellemző.

Az első tag az invokáció: Isten megszólítása, segítségül hívása jellemző, vocativusban álló főnevek (Domine, Deus) és melléknevek (omnipotens, sempiterna, misericors), majd egy ezekhez kapcsolódó vonatkozó mellékmondat (qui) által. Ez utóbbi gyakran anamnetikus tartalmú, azaz megemlékezik Isten múltbéli, az adott kérésnek aktualitást kölcsönző cselekedeteiről vagy tulajdonságairól. Az isteni nevek és jelzők halmozása, illetve az emlékeztető szakasz a kereszténység idő- és térbeli határain túl is érvényes vallásfenomenológiai jelenség: a teremtő szó, a titkos nevek ismerete és a szent történelemre való hivatkozás olykor akár a megidézés-bájlás gesztusa is lehet, de megszéldült változatában is az imastílus kellékének számított már az antikvitásban: gondoljunk például Khrüszész imájára az *Ilíász* elején vagy Szapphó *Aphrodité-himnuszára*, s még inkább a rómaiak feliratokon fennmaradt, állami imaformuláira. A kereszténység más teológiai tartalom mellett, de a kultikus nyelvhasználat félreismerhetetlen jelölőként őrizte meg ezeket.

A megszólító kólon után általában rövid, önálló tagnak nem tekinthető elem a főmondati állítmány. Legjellemzőbb kifejezései ezek: da, praesta (add meg), tribue (résztess), concede (engedd), largire (bőségesen add), adesto (jelenj meg, légy segítségére). Az imperatívusi állítmányhoz gyakran járul a quaesumus, esetleg rogamus, petimus (kérünk) kiegészítés. Az egész euchológiában elterjedt a „szakrális segédige” fölfogható dignare (méltóztassál), amely a logikai állítmányt természetesen infinitívussá alakítja, akár a magyar köznyelvben udvariassági segédigeként használatos „tessék”. Végül a főmondat része lehet az Isten jóindulatát kérő, illetve az alany odaadását hangsúlyozó állapothatározó vagy határozószó: például benignus (jóságosan), propitius (jóindulattal), placatus (megengesztelődve), clementer (kegyesen), illetve supplices vagy suppliciter (esedezve).

A könyörgés általában leghosszabb záró szakasza a kérés tárgyát fejt ki, célzatos értelmű ut kötőszóval bevezetve. A ritkább, de általában igen ősi kéttagú könyörgéseknél ez a szakasz egyetlen kólonból áll, de a gyakoribb, háromtagú könyörgéseknél két, párhuzamos kólon alkotja. A párhuzam lehet például hasonlító: sicut... ita

⁵ ÓRIGENÉSZ *az imádságról és a vértanúságról*. Szerk. VANYÓ László, Bp., Szent István Társulat, 1997, 79. sk.

(ahogyan... úgy), megengedő: licet/etsi/quamquam... tamen (habár... mégis), de számos más megoldás is létezik. A szerkesztés lényege inkább a ritmika, semmint a mondattani kapcsolódás; ez derül ki azokból a könyörgésekből is, amelyeknek főmondata eléri a kólonnyi terjedelmet, náluk ugyanis a záró szakasz rendszerint egyszerű, hogy a megszólító résszel együtt háromtagúnak érzékeljük az orációt.

Minden misében legalább három változó könyörgést találunk: a szentlecke előtti könyörgés a kollektá (oratio, collecta), a felajánlási könyörgés a szekréta (secreta, oratio super oblata), az áldozás utáni könyörgés a poszt-kommunió (oratio post communionem, complenda). Ez a sorozat egészül ki a nagyböjt hétköznapjain egy negyedik, a nép felett mondott könyörgéssel, a szuperpopulummal (oratio super populum) és a vigíliamisék próféciák előtti könyörgéseivel.⁶ A misorációk propriumtételek, azaz minden misének saját szöveganyaga van, az alábbi példa szemlélteti a pünkösdi utáni nyolcadik vasárnap sorozatát.

Kollekta:

„Bőségesen add meg, kérünk, Urunk, kegyesen, a mindenkor helyesen gondolkozásnak és cselekvésnek lelkiületét, hogy mi, akik nélkül nem is létezhetnénk, elég erősek legyünk a Te képed szerint élni.”

Szekréta:

„Fogadd el, kérünk, Urunk, az ajándékokat, amelyeket bőkezűség juttatott nekünk, és amelyeket most neked visszahozunk; hogy e szentséges misztériumok, kegyelmednek hathatós ereje által, e jelenvaló életünknek ismételt helyreigazításával minket szentté tegyenek, és a mindörökké való örömhöz elvezessenek.”

Poszt-kommunió:

„Legyen nekünk, Urunk, ez a mennyei misztérium szellemi és testi mivoltunk helyreállítása, hogy aminek szent cselekményét most végezzük, annak hatását majdan érezhessük.”⁷

A rövid könyörgések nemcsak a mise propriumtételei között szerepelhetnek, hanem a miseordináriumban, a zsolozsmában vagy az egyéb ordókban is. Az alábbi könyörgés már a római rítus első fennmaradt szakramentáriumában, az úgynevezett *Sacramentarium Leonianum*ban is szerepel a karácsonyi mise kollektájaként, a későbbi

szerkönyvek, így a *Pray-kódex* is, azonban kissé eltérő szövegváltozatban a miseordinárium felajánlási részében helyezi el:

„Deus, qui humanae substantiae dignitatem mirabiliter condidisti, et mirabilis reformasti: da nobis, quaesumus, per huius aquae et vini mysterium Christi, Filii tui esse consortes, Qui humanitatis nostrae fieri dignatus est particeps.”⁸

(„Isten, ki az emberi természet méltóságát csodálatosan alkottad, és még csodálatosabban helyreállítottad: add nekünk, kérünk, e víz és bor misztériuma által, hogy Krisztusnak, a Te Fiadnak részesei lehessünk, ki méltóztatott emberségünkben részesezni.”)

A következő példa is a könyörgések óromai, archaikus rétegéhez tartozik:

„Concede nobis, Domine, praesidia militiae Christianae sanctis inchoare ieiuniis, ut, contra spirituales nequitas pugnaturi, continentiae muniamur auxiliis.”⁹

(„Engedd nekünk, Urunk, a keresztény katonáskodás védelmét szent böjttel megkezdeni, hogy a gonosz szellemekkel csatázzván, a fegyelem segítségével erősítsen meg minket.”)

E könyörgést a *Pray-kódex* az esztergomi hagyományal megegyezően a hamvazószerdai ordó egyik központi helyén, a hamvazkodás záró könyörgéseként használja fel. Az oráció következetesen alkalmazott nyelvezete és lexicája a római katonáskodás képzetét idézi fel bennünk (praesidium „őrállítás, védelem”, militia „háború, katonáskodás, hadi szolgálat”, pugno „harcol, küzd”, auxilium „segítség, segédcsapat”, munio „falat emel, körülsáncol”). Az egész könyörgésen végigvonul a rómaiak háborúról alkotott önképe: a fegyelem, a tudatos, szervezett hadállások, katonai táborok (castra) kiépítése a kaotikus, fegyelmetlen barbárokkal szemben. Azonban nemcsak a könyörgés képzettársítása és a lexicája idézi meg a háborút, hanem a liturgikus évben való elhelyezése is: a nagyböjt kezdete éppen úgy márciusra, azaz Mars hónapjára esik, mint az ókori római katonai idény megkezdése. Mindez nem öncélú, a képzettársítás a földi háborút spirituali-

Simon Bening:
Szent Gergely
miséje
a München-
Montserrat-i
hóraskönyvből
1535–1540,
Getty Center,
Los Angeles
© Wikimedia
Commons

⁶ A misorációk gyűjteményes kritikai kiadása: *Corpus Oratorum I–XII. (Corpus Christianorum Series Latina 160)*. Eds. CLÉMENT, Jean-Marie, COPPIETERS 'T WALLANT, Bertrand, Turnholt, Brepols, 1992–1997. HORVÁTH Balázs: *A misorációk kutatása. Módszertan és előzetes eredmények = Magyar Egyházzene*, 2016–2020, 261–272.

⁷ A latin eredeti: *Pray-kódex*. 62v. MEZEY László fordítását közli és kommentálja DOBSZAY László: *Gondolkodó Füzetek 10*. Bp., Dobszay László, 2003. június, 1–6.

⁸ *Pray-kódex* 25r. A latin szövegeket normatív helyesírással és központozással közlöm, különokra tördelve, hogy jobban érzékelhetők legyenek a ritmikus záratok és rímek.

⁹ *Pray-kódex* 39r.



zálja, helyezi magasabb szintre, amelynek legfőbb eszköze a keresztény ember számára már a böjt és az önmegtartóztatás, nem pedig az evilági harc.

Ezek a tömör, feszes szerkezetű könyörgések nemcsak órómai vagy frank-római átvételek lehetnek, a műfaj, ha kis részben is, de az érett középkorban is megőrizte produktivitását, azaz az új szentek esetében új szövegeket írtak. Ez nemcsak az 1083-ban (István, Imre, Gellért, valamint Zoerard-András és Benedek nyitrai remeték) és később avatott magyar szentek (Szent László) esetében igaz, hanem a Magyar Királyság területén sajátosan, nemzeti patrónusként tisztelt „nemzetközi” szentek (Márton, Heléna, Illés, Zsigmond stb.) egy részének esetében is. A magyar szentek esetében magától értődő a magyarországi keletkezés, az egész Európában tisztelt szentek esetében pedig az összehasonlító vizsgálat mutatja ki: a mindenhol elterjedt, közkincshez tartozó szövegeket veszi át a magyar hagyomány, avagy újakat alkot-e. Ezek a szövegek teljesen követik a római miseorációk stílusát és nyelvét, azonban már megjelennek sajátos szóválasztások és a már kanonizált liturgikus szövegekre való allúziók. A következő négy kollekta ezekre hoz példát.

„Isten, ki boldog István királyt, a Te hitvallódat a földi hatalom dicsőségével és méltóságával koszorúztad, és a Te szentjeid társaságába felmagasztaltad, add meg, kérünk, hogy aki Pannóniának osztályrészül jutott, mint az isteni vallás tanítója a földön, úgy a Te Egyháznak is jusson osztályrészül mint védelmező a mennyben.”

„Engedd nekünk, kérünk, mindenható Isten, boldog Istvánnak, a pannóniaiak legdicsőbb királyának közbenjárására, akinek ma átvitelét ünnepeljük, és aki, istenileg ihletve, a neki alávetett népeket a te felségednek alávetette, hogy az evilági pályánkat békességben végigfussuk.”

„Isten, ki boldog Gellért főpapodat a vértanúság tusájával és a halhatatlanság köntösével koszorúztad, engedd kegyesen, hogy akinek itt, a földön az ünnepét odaadó lélekkel üljük, az a mennyben örök védelmezéssel erősítsen meg minket.”

„Isten, ki boldog Illés prófétát, vértanúi erényekkel ékesítve, tüzes szekéren az égbe felemelted: add meg híveidnek, hogy az ő érdemei segítsék, és az ő pártfogása megerősítse őket.”¹⁰

A könyörgések egy másik része jellemzően a misén kívüli rítusokban hosszabb, bonyolultabb, mint a klasszikus orációstílus már ismertett képviselői. Ezek a könyörgések megfelelnek a formai követelményeknek, azaz a bevezető formulák, a konklúzió és a funkcionalitás szintjén is joggal

mondhatók könyörgésnek, de belső építkezésük túllép a feszes, bi- vagy trimembris kereten. Egy részüknél a később tárgyalandó euchológiai műfajokkal való interferencia figyelhető meg: eredeti funkciójukból kikerült, de a liturgikus szöveganyagban megtartott exorcizmusok, áldások, prexek válhatnak mintegy visszaminősítve, jellemző formuláik és konklúzióik elhagyásával, de lényegében változatlan szöveggel és tartalommal orációvá.

Ezek a szövegek a római rítus különböző rétegeihez tartoznak, így a stílusuk is sokkal heterogénebb, mint a rövid könyörgéseké. Egy részük szintén órómai örökség, nagyobb hányaduk azonban a műfaj késő antik virágkora után, megváltozott ízlés jegyében keletkezett. Származhatnak más ólatin rítusokból, de a Karoling-kortól egészen a XIII. századig regionálisan is alkottak ilyen szövegeket. Általánosan jellemző rájuk, hogy feladják a feszes-tömör szerkezetet, áradóbb, költőibb, retorikai alakzatokban gazdag szövegek keletkeznek. Lexikájuk általában szorosabban kapcsolódik a bibliai nyelvhez, gyakran teológiai vagy affektív-misztikus megfogalmazásúak, nem ritka, hogy ezen stílusregiszterek egyazon művön belül is keverednek. Gyakori jellemzőjük a gazdag intertextuális háló: nemcsak bibliai szövegekkel, hanem az egyházatyák írásaival, sőt a már kanonizálódott liturgikus szövegekkel is párbeszédet folytatnak. A *Pray-kódex*ből két, egymástól eltérő eredetű és stílusú szöveggel szemléltetjük ezt a típust. Az első példánk a halottas szertartások úgynevezett lélekajánlási szakaszához kapcsolódik, azaz a haldoklás folyamatát kísérő, a lélek kilehelésekor és a halál beállta után végzett liturgikus cselekménysorhoz.¹¹ A kódexben a halottas szertartások eleje csonka, így a lélekajánlás sem szerepel benne, a következő oráció annak függelékében található, ott, ahol a *Halotti beszéd* és a *Halotti könyörgés* is:

„Fogadd, Urunk, a te szolgád lelkét,
és amikor visszatér hozzád,
mennyei ruhába öltöztessd,
és mosd meg az örök élet szent forrásával,
hogy az örvendezők között örvendjen,
és a bölcsek közt bölcs legyen,
és a vértanúk közt megkoszorúzva foglaljon helyet,
és az ósatyák és próféták közt éljen boldogan,
és az apostolok között Krisztus követésére törekedjék,
és az angyalok és arkangyalok között Isten ragyogását mindig lássa,
és a paradicsom tündöklő kövei közt örvendezzék,
és Isten misztériumainak ismeretére eljusson,
és a kerubok és szeráfok közt Isten ragyogását megjelje,
és a huszonnégy vén között az énekek énekét hallgassa,

¹⁰ A *Pray-kódex*ben: Illés próféta 80r; Szent István 85r; Szent Gellért 89r.

¹¹ A *Pray-kódex* temetési szertartásához lásd SUBA Katalin: *A Pray-kódex temetési szertartásának külföldi párhuzamai* = *Fons*, 2021, 311–340.



Házassági jelenet IX. Gergely dekrétumainak olasz nyelvű kéziratából, 1300 körül, Metropolitan Museum of Art, New York © Wikimedia Commons

és azok közt mossa ruháját, akik az élet folyamában mossák köntöseiket, és a zörgetők közt zörgetvén, tárva találja a mennyei Jeruzsálem kapuit, és az Istent látók között őt színről színre lássa, és az új éneket éneklők között ő is énekeljen, és a mennyei hangot hallók közt ő is hallgassa.”¹²

A könyörgés már megtalálható Karoling-kori szakramentáriumokban és a mozarab liturgia kevés fennmaradt forrásainak egyikében is. Egyszerű, párhuzamokra és mellérendelésre építő szerkezete retorikai alakzatokban gazdag: alliteráció (coronatus consedeat, patriarchas et prophetas proficiat, pulsantes pulsans portas), figura etymologica (sapientes sapiat, cantantes canticum, cantica canticorum), retorikai értelemben vett anafora (et inter... et inter...). Nyelve a biblikus stílusból építkezik, konkrét idézetekben és utalva is megidézi az *Ószövetség* számos helyét (videntes Deum facie ad faciem), különösen a *Zsoltárokat* (canticum novum cantet) és a *Jelenések könyvét* (viginti quattuor seniores, lavantes stolas, portas apertas caelestis Ierusalem reperiat), emellett pedig tudatosan épít a keresztény misztika terminológiájára (claritatem

Dei inveniat, notitiam mysteriorum Dei agnoscat, Deum facie ad faciem videat).

A következő, hosszabb oráció a mise-előkészületi és beöltözési imák között szerepel. Valószínűleg magyarországi alkotás, párhuzamát mindeddig csupán az 1484-es, nyomtatott esztergomi misekönyvben találtuk meg:

„Könyörgünk hozzád, szent Háromság és oszthatatlan
Egység,
a győzhetetlen Kereszt jele által,
a boldogságos, mindenkor szűz Mária érdemei által,
és minden szentjeid, és különösen azoknak
közbenjárására,
kiknek ereklyéi itt fekszenek, vagy kiknek ünnepét
ma üljük,
hogy nyújtsd felém, legnyomorultabb, méltatlan
bűnös felé,
akit testemben és lelkemben a bűnök foltja szennyez,
a te irgalmasságodnak kezét,
a botlót emeld föl, az esdeklőt ne vedd meg,
hanem méltass atyai jóságod tekintetére és hallgass meg,
a hitet növeld, a reményt szilárdítsd meg,
szereteted lobbantsd lánggra bennem,
és, a te szent oltárodhoz járulok méltatlanul,

¹² A latin eredeti *Pray-kódex* 77v; szövegkiadása *Függelék: A temetési szertartás átírása = Írások a Pray-kódexről. i. m. (2019), 165.*

azért, hogy ne az én bűneim osztályrészét kapjam, hanem a te megbocsátásod atyai jószágát érezzem. Ezt add meg, mindenható Atya, ki úgy szeretted az embert, hogy megszabadítására egyszülötted küldted.

Ezt add meg, Jézus Krisztus, az élő Isten fia, ki, hogy a haláltól megváltsad az embert, a bűnösök kezébe adatván, nem irtóztál a kereszttől.

Te magad vagy, ki az elveszett juhok kegyes válladon a te aklodba hazavitted.

Te magad vagy, ki a próféta szájával mondtad: nem akarom a bűnös halálát, hanem hogy inkább megtérjen és éljen.

Ezt add meg, Szentlélek, ki mindkettőtől származol, és a keresztségben kiáradtál rám, te a bűnök megbocsátója, te a szívek megvilágosítója, te a hívek tanítója, te egylényegű, egyhatalmú, egyakarató, aki az Atyával és Fiúval és Szentlélekkel él és uralkodik.”¹³

Halmazásokkal és ismétlésekkel teli, áradó költői alkotás, az érett középkorra jellemzőbb affektív-devocionális stílusban. A könyörgés első fele a közgyónások és mise-előkészületek apologetikus imanyelvét követi, a második részben pedig a *Te Deum* (*Téged dicsérünk*) himnusz idéződik fel, nemcsak a szerkezetben, de konkrét utalásokban is: az „ut a morte redimeres hominem, traditus in manus peccatorum, non horruisti crucem” a *Te Deum* „Tu ad liberandum suscepturus hominem, non horruisti Virginis uterum” sorát idézi más szóválasztással és némileg eltérő tartalommal. Emellett az egész szöveget átszövik az ó- és újszövetségi utalások (például *nolo mortem peccatoris, sed ut magis convertatur et vivat Ezékielnél*), de konkrét liturgikus idézet is szerepel: a „Tu es ipse, qui ovem perditam pio umero ad ovile tuum reportasti” sor a *Pray-kódex*ben is szereplő, halottas votív misék egyik offertóriumából való, szó szerinti átemelés.¹⁴ Említést érdemel még a befejező szakaszban a könyörgés egész stílusához képest idegenszerűen ható, a hitvallások szentháromságáni terminusait idéző szavak használata is (*unius essentiae, unius potentiae, unius voluntatis*).

A latin liturgia legtekintélyesebb műfaja a prex, azaz a konsekrációs ima. Terjedelmes, gazdag teológiai tar-

tartalommal megfogalmazott, költői-retorikus szentelési ima; az euchológiai műfajok közül a prex kapcsolódik legszorosabban a késő antik, pogány római imaköltészet hagyományaihoz. Ünnepeles prefációtónuson éneklő püspök vagy a celebráns pap a *Per omnia saecula saeculorum, Dominus vobiscum* – Az Úr legyen veletek, *Sursum corda* – Emeljük föl szívünket, *Gratias agamus Domino Deonostro* – Adjunk hálát Urunknak, Istenünknek dialógusokat követően, általában *Veredignum* – Valóban méltó kezdettel. Utóbbi általában könyvészetileg is jól elkülönül a VD ligatúra iniciáléja révén. Tipikus és szabályos szerkezete: invokáció és terjedelmes anamnézis, azaz Isten múltbéli tetteire emlékező, azokat megidéző részt, amelyet az epiklézis, a Szentlélek lehívása követhet, végül pedig maga a kérés, az intercesszió zárja az imát. Sajátos, egyedi formája a római misekánon¹⁵ és prefációi, valamint a húsvéti gyertyát szentelő *Exsultet*.¹⁶ A *Pray-kódex* megőrizte a házasság szertartásából való, archaikus római asszonyszentelő prexet, amely hagyományosan a nászmisében, a *Miatyánk* után hangzik el, a kódex azonban egy külön asszonyszentelési modulba helyezi el *Miserere* zsoltárral, majd précesszel bevezetve, de prefáció-dialógus nélkül, azaz funkcionálisan nem prexként, hanem hosszabb orációként kezeli.

„Isten, ki a Te erődnek hatalmával a semmiből mindeketek teremtettél; ki elrendezvén a mindenség kezdeteit, az Isten képmására teremtett ember javára azért hoztad létre az asszony elválaszthatatlan segítségét, hogy a női testnek a férfiúi testből adjál kezdetet, kifejezve ezzel, hogy amit ugyanabból tetszett megalkotnod, annak sosem szabad attól elválnia.

Isten, ki oly magasztos misztériummal szentelted meg a hitvesi egyesülést, hogy Krisztus szentségét előképezted a menyegzői szövetségben.

Isten, ki által az asszony a férjéhez kapcsolódik, és a kezdettől elrendelt közösség olyan áldással ajándékoztatik meg, amely egyedülként nem töröltetett el sem az ösbűn büntetése, sem a vízőzön ítélete által: tekints kegyesen erre a te szolgálódra, aki a házastársi közösségbe készülvén kapcsolódni, a te oltalmad megerősítését minden időben kéri!

Legyen őrajta a szerelem és békesség ígája, hűségesen és tisztán menjen férjhez Krisztusban, és maradjon követője a szent asszonyoknak: legyen szeretetreméltó férjének,

¹³ Latin eredeti: *Pray-kódex* 19r. Párhuzama az 1484-es, nyomtatott esztergomi misekönyvben: *Missale Strigoniense 1484*. Szerk. DÉRI Balázs, Bp., Argumentum, 2009, 25.

¹⁴ *Pray-kódex* 123v.

¹⁵ A kánon magyar fordítása és kommentárja MEZEY László: *A római misekánon = Magyar Egyházzene*, 1995/1996, 277–286. Újabb fordítása *Ordómissae. A szentmise rendje. A hagyományos római rítus sze-*

rint latin és magyar nyelven. Ford. ALÁCSI Ervin János, Bp., Zrínyi, 2020. Történetéhez részletesebben lásd FOLSOM, Cassian: *Az egyetlen a sok kánonig. Hogyan történt és miért?* Ford. KÁTAI Katalin = *Magyar Egyházzene*, 2012/2013, 3–22.

¹⁶ Az *Exsultet* magyar fordítása és kommentárja DOBSZAY László: *Az Exsultet szövege és dallama = Vigilia*, 1985, 329–335., 386–394.

mint Ráhel, bölcs, mint Rebeka, hosszú életű és hűséges, mint Sára! Semmit őbenne a csalárdságnak ama szerzője a maga cselekedeteiből ki ne használjon, kötve maradjon a hithez és a parancsolatokhoz! Egyetlen nászágyhoz fűzve meneküljön a törvénytelen érintkezések elől! Erősítse meg gyöngességét a fegyelem szilárdságával! Legyen az illendőségtől tekintélyes, a szeméremtől tiszteletreméltó, a mennyei tudományokban járatos! Legyen ivadékában termékeny, legyen megbízható és ártatlan, és a boldogok nyugodalmába és a mennyei országba jusson el, és lássák meg fiaiknak fiait egészen a harmadik és negyedik nemzedékig, és érkezzenek el a vágyott öregkorig!¹⁷

A prexekkel nyelvileg és irodalmilag is rokon az úgynevezett exorcizmus műfaja, azonban a liturgiában elkülönült, és kiemelt funkciója van. Általában az exorcizálandó tárgyat vagy a gonosz szellemet szólítja meg azzal a céllal, hogy az evilági anyagot kivonja a gonosz befolyása alól, és alkalmassá tegye a szentelményi jelleg hordozására, majd jellegzetes orációformában Istent szólítja meg. Jelen tanulmányban külön nem tárgyaljuk őket, a *Pray-kódex*ben csak a római rítusban általánosan elterjedt, hamvazószerdai hamu-, illetve a kis vízszentelés só- és vízexorcizmusa szerepel.¹⁸

Sajátos műfaj a középkori forrásokban gyakran rubrikális cím, azaz műfajmegjelölés nélküli, általában prefációnak vagy invitációnak, olykor (ad)moníciónak vagy tévesen orációnak nevezett műfaj. Megkülönböztető jele, hogy nem Istent szólítja meg, hanem imára szólítja fel és buzdítja a gyülekezetet. Jellegzetes formuláris kezdete az Oremus – Imádkozunk vagy Orate – Imádkozzatok állítmány, és a fratres carissimi – kedves testvérek megszólítás. Ebbe a műfajba tartoznak a nagypénteki ünnepélyes könyörgések, de ide sorolható a *Pray-kódex* – a *Halotti beszéd* melletti – legismertebb szövege, a *Halotti könyörgés*. A „könyörgés” megnevezés tehát voltaképpen téves, mindazonáltal a *Halotti könyörgés* címet nemcsak azért nem célszerű megváltoztatni, mert hosszú idő óta elterjedt és mélyen beágyazott elnevezés a magyar szakirodalomban, hanem mert számos középkori szerkönyv is orációként hivatkozik erre a műfajra.¹⁹

„Szerelmes barátaim, imádjunk ez szegény ember lelkéért, kit Úr ez napon ez hamis világ tömlőcéből mente, kinek ez napon testét temetjük, hogy Úr őt kegyelmével Ábrahám, Izsák, Jákob kebelében helyezze, hogy bírság-

nap jutva mind ő szentjei és ünöttei [kiválasztottjai] között jó felől nyugtatnia élessze őt.”²⁰

A *Halotti beszéddel* ellentétben – ami szermő, azaz kötetlen beszéd –, a *Halotti könyörgés* egy liturgikusan kötött tétel pontos fordítása; a latin eredetit néhány oldallal korábban a *Pray-kódex* is tartalmazza, ám a szöveg megfogalmazása közelebb áll a magyar hagyományban csak később adatolt szövegváltozathoz. A *Halotti könyörgés* lejegyzője tehát a *Pray-kódex*től eltérő, más szöveghagyomány változatát fordította le, vagy egy már – szűkebb, esetleg tágabb körben elterjedt – létező fordítást másolt a könyvbe.

Végezetül érintőlegesen említést kell tennünk két, irodalmilag talán nem túl jelentős, de funkcionálisan fontos műfajról, a benedikciókról és a formulákról. A benedikciók mindig egyes szám harmadik személyben szólítják meg Istent, általában kifejezetten puritán és rövid darabok („A mindenható Atyaisten és a Fiú és a Szentlélek áldása szálljon le rátok, és maradjon rajtatok mindenkor.”), olykor a matutinumáldásokra jellemző, rímes formában szólanak meg („Benedicti sitis a Domino, qui fecit mundum ex nihilo.” „Áldottak legyetek az Úrtól, aki a világot a semmiből teremtette!”), de hosszabb megfogalmazású darabokra is jellemző az egyszerűség és a kissé költőietlen megfogalmazás.

„Áldjon és őrizzen meg titeket az Atyaisten, mutassa meg az Úr az orcáját tinektek, és könyörüljön rajtatok, fordítsa felétek az arcát, és adja meg nektek a békét, és töltsön el titeket minden lelki áldással bűnötök bocsánatára, hogy az örök életet bírhattatok.”²¹

Reméljük, hogy ez a néhány példára szorítókozó, szükségképpen rövid válogatás némi bepillantást engedett a *Pray-kódex* és tágabban a római rítus euchologikus szövegeibe. Ahogy korábban hangsúlyoztuk: ezen műfajok elsősorban liturgikus funkciót töltenek be, és csak másodsorban önálló irodalmi alkotások, de reményeink szerint talán sikerült az esztétikai értéküket is hangsúlyozni. A jövőben szükséges lenne a *Pray-kódex* latin liturgikus szövegeiből magyar nyelvű szöveggyűjteményt összeállítani: reprezentatív válogatást a misekönyörgésekből és teljes fordításokat az egyéb liturgikus ordókból. Ezzel nemcsak a *Pray-kódex* és az Árpád-kori magyar liturgia korunktól távoli világához kerülhetünk közelebb, hanem elősegítené, hogy ezek a szövegek újra ott szólaljanak meg, ahol eredeti rendeltetésük szerint üdvös lenne – az élő liturgiában.

¹⁷ FÖLDEVÁRY Miklós István fordítása, a latin eredeti: *Pray-kódex* 117r.

¹⁸ *Pray-kódex* 38v és 129v.

¹⁹ A *Halotti könyörgéssel* kapcsolatos műfaji kérdésekhez lásd FÖLDEVÁRY Miklós István: *Gyászszertartások a régi magyar liturgiában = Írások a Pray-kódexről. i. m.* (2019), 65–96.; SZENTGYÖRGYI Rudolf: *A Halotti beszéd és a Halotti könyörgés = Uo.*, 97–110.; BARTÓK

Zsófia Ágnes: *Anyanyelvűség a középkori liturgiában. A Halotti beszéd és Könyörgés műfaji kérdéseire = Uo.*, 9–17.

²⁰ *Pray-kódex* 136r, modern helyesírással átírva.

²¹ Mindhárom áldást a házassági szertartásból vettük, a latin eredetük: *Pray-kódex* 117v.